

Tematikus összeállítás

TÖRTÉNETISÉG A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOKBAN

HISTORICITY IN HISTORICAL SCIENCES

VENDÉGSZERKESZTŐ: GYÁNI GÁBOR

BEVEZETÉS

TÖRTÉNELEM A TÖRTÉNELEM UTÁN

INTRODUCTION

HISTORY AFTER HISTORY

S. Varga Pál

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen
varga.pal@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A történetiség mibenlétét már az ókorban is többféleképpen értették. Az egyik felfogás szerint (*Historia est magistra vitae* – Cicero) a történelem ismétli önmagát; a másik szerint minden változik (*Panta rhei* – Hérakleitosz; *Omnia mutantur* – Ovidius). A keresztény kultúra eszkatologikus történettudatának alapja a változás, amelyet éles korszakváltások sora eredményez (teremtés, bűnbeesés, megváltás, utolsó ítélet, feltámadás); a földi lét ugyanakkor megőrzi az ismétlődés rendjét. A felvilágosodás kora laicizálta a keresztény történeti tudatot, az időbeli változást pedig a fejlődéssel azonosította, amely a tökéletes földi társadalom felé vezet. A változás tapasztalata azonban még a felvilágosodás idején sem érintette a tudás alapjait; a *klasszikus episztémé* (M. Foucault) az értelem atemporális rendjére épült.

A gondolkodás történetisége a 18. századi társadalmi modernizáció nyomán vált általánossá; a *modern episztémé* alapelve a dolgok időben lezajló lényegi átalakulása. A változás immár magát az embert is érinti, de a történelmi fejlődés teleologikus jellege megmarad. Az ilyen „nagy elbeszélések” jogosultságát a posztmodern gondolkodás kérdőjelezte meg (J.-F. Lyotard), a történetírásban pedig létjogot nyertek a párhuzamos narratívák (H. White). A két alább idézett magyar példa illusztrálja, hogy a történeti tudományokban e fordulat nyomán módszertani bizonytalanság támadt – megindult azonban az útkeresés is, új történeti módszerek kidolgozása felé.

A történelem nem ért, nem ér véget – sem azért, mert elérte volna célját (Fukuyama), sem azért, mert a „nagy elbeszélések” érvényüket veszítették. Megértéséhez azonban új fogalmakra van szükség. Ezt az igényt reprezentálja a 2021 novemberében rendezett konferencia előadásai-ból alább közreadott válogatás.

ABSTRACT

The meaning of historicity has been understood in different ways since antiquity. According to one view history repeats itself (*Historia est magistra vitae* – Cicero); according to the other, all history is change (*Panta rhei* – Heraclitus; *Omnia mutantur* – Ovid). The eschatological concept in Christian culture is based on change, called forth by epochal shifts (creation, fall, redemption, final judgment, resurrection) while earthly existence preserves the order of repetition. The Age of Enlightenment laicised this concept and identified temporal change with progress towards a perfect worldly society. Even during this period though, the foundations of knowledge remained unaffected by the experience of change – Classical episteme according to Michel Foucault was built on the atemporal order of reason. The historicity of thinking became commonplace in the wake of the social modernisation of the 18th century, the modern episteme is based on the essential transformation of things over time. From then the man itself is subjected to change, while the teleological character of the historical progress is preserved. The legitimacy of such ‘grand recits’ has been questioned by postmodern thought (J.-F. Lyotard), and in historiography parallel narratives become justified (H. White). The two Hungarian examples cited below illustrate that this turn of events in the historical sciences has led to methodological uncertainty but also the search for new ways of developing new historical methods. History has not ended, it will not end – neither because it has achieved its goal (Fukuyama), nor because the ‘grand recits’ have become invalid. But to understand it, new concepts are needed. This need is represented by the below selection of lectures given as part of the 2021 November conference.

Kulcsszavak: történetfelfogások; klasszikus/modern episztémé; „nagy elbeszélések”; a történelem vége; a történetiség újraértelmezése a humán tudományokban

Keywords: concepts of history, classical and modern episteme, ‘grand recits’, the end of history, reinterpretation of historicity in human sciences

A történetiség, a lét időbelisége felől már az ókorban is többféle felfogás forgott közkézen. Elég, ha két szentenciára gondolunk; *historia est magistra vitae* – állította Cicero; *Omnia mutantur* – olvassuk Ovidius *Átváltozásai*ban (humanista parafrázisban: *tempora mutantur, et nos mutamur in illis*). Cicero tétele azon az előfeltevésen alapult, hogy a történelem mindig ismétli önmagát; amit a jelenben tapasztalunk, az megérthető a múlt tanulságos példái alapján. Ovidius viszont (bár hozzáfűzte: *Nihil interit*, vagyis: semmi semvész el) a folytonos változás tapasztalatáról adott számot. Hogy az antikvitásnak eleve tudomása volt a világ változandóságáról, arról Hérakleitosz elhíresült kifejezése tanúskodik: *panta rhei* – vagyis nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba; sem az ember, sem a folyó nem marad ugyanaz.

Az utóbbi, a változandóság tapasztalata ugyanakkor nem vált az ismeretek rendszerezésének meghatározó elvévé az európai kultúrában. A kereszténység ugyan központi jelentőséget tulajdonított a temporalitásnak, hiszen az *eszkhaté hémera*, az utolsó idők felől szemlélte a világot, ám nem számolt az „omnia mu-

tantur” tapasztalatával; az eszkatologikus időben a történelmet éles váltások tagolják korszakokra – teremtés, bűnbeesés, megváltás, utolsó ítélet, feltámadás –, a földi lét pedig megőrzi az ismétlődés rendjét; az eszkatologikus idő eseményei betagozódnak a földműves kultúra évenként ismétlődő ünnepi ciklusába.

A felvilágosodás laicizálta és folyamatos haladássá alakította át a kereszténység szakaszokra tagolt eszkatologikus történeti narratíváját; a történelem végcélját a tökéletes földi társadalomban jelölte meg, a hozzá vezető utat pedig a civilizáció folyamatos kiteljesedéseként írta le. Ez a fordulat ugyanakkor nem volt hatással az ismeretek rendszerezésére. A tudás szerkezete továbbra is érintetlen maradt az időbeli változás elvétől – keretfeltételeit az értelem határozta meg, táblázatos rendben írva le mindazt, ami tudható. Ez a – Michel Foucault által *klasszikus episztémének* nevezett – tudásrend „az azonosság és a különbség formáin alapuló tudás nagy táblázatai”-t hozta létre – anélkül hogy tekintettel lett volna a tudás történeti dimenziójára.

A történetiség elve a 18. században Európában és Amerikában meginduló-felgyorsuló társadalmi modernizációnak köszönheti felemelkedését. Alexis de Tocqueville, aki a 19. század közepén az amerikai demokráciáról értekezve eszmélt rá a változások jelentőségére, úgy látta, hogy „a múlt már nem világítja meg a jövőt”. Ahogy Reinhart Koselleck jellemzi a szemléletváltást, a történelem olyan egyszeri folyamattá vált, amelyből „kiveszett minden ismétlődő és megismétlődni képes példaszerűség”, s a múlt nem példaként, hanem egy folyamat korábbi fázisaként, okokat előidéző okok soraként vált jelentőssé.

A történetiségben gyökerező *modern episztémé* nemcsak a történelemtől való gondolkodást alakította át gyökeresen, de a tudás szerkezetét, keretfeltételeit is alapjaiban határozta meg. A 18–19. század fordulóján immár a tudásrend vezérfogalmává is a történetiség válik – ahogyan Foucault fogalmaz, „a tudás új térbe költözik”, tudniillik a történelem, a temporalitás terébe. A modern episztémé, az ismereteket történeti alapokra helyező tudásrend lényege a *transzformizmus* – a dolgok időben lezajló lényegi átalakulása; ennek az elvnek a térnyerése a tudás egész területére kiterjed. Ami a természettudományokat illeti, elég Carl von Linné és Charles Darwin elméletének viszonyára hivatkozni; Linné rendszerez, Darwin evolúcióról beszél.

A 19. századdal kezdődő modern kor a történelem kora.

Ami a humán tudományokat illeti, a történetiség elvének érvényesítése hamar teret nyert – elsősorban, érthetően, a történetírásban; erről tanúskodik Barthold G. Niebuhr *Római történelem* című műve (első kötete 1812-ben jelent meg). A történetiség elve persze sokáig a történeti tudományokban sem tudott elszakadni a haladás (felvilágosodástól megörökölt) képzetétől; elég Gervinus *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen* című reprezentatív művére utalni (1835–1842), amely a német nemzeti irodalom létrejöttében jelölte meg a fejlődés célpontját – s ami e cél elérése után következett, hanyatlásnak minősítette. (Ezt a

mintát követte Toldy Ferenc is, a „magyar irodalomtörténet-írás atyja”.) Leopold von Ranke volt az, aki szakított ezzel az elvvel – megelőlegezve a történeti elv modernség utáni felfogását –, mondván, „Isten előtt minden korszak egyformán kedves”; a fejlődés elvének erőltetése helyett virágzó és hanyatló korszakokat különböztetett meg.

A történetiség elvén alapuló modern episztémé tudásrendszerét a posztmodern gondolkodás kezdte ki. Jean-François Lyotard híres tétele szerint mindenféle „nagy elbeszélés” megkérdőjeleződött, Hayden White elméleti munkássága nyomán pedig polgárjogot nyert a múlt megközelítésének sokfélesége, a nézőpontok összemérhetetlensége.

A célelvű történetiséggel szemben mutatkozó bizalmatlanság módszertani elbizonytalanodást idézett elő, s akár a történetiség általános elutasításához is elvezethetett. Hogy saját szakmából hozzak példát, a Szegedy-Maszácz Mihály nevével fémjelzett magyar irodalomtörténet (2007) radikálisan szakítani kívánt a történetiség fejlődéselvű koncepciójával, így a történetiségből kizárólag a kronológiát hagyta meg. Nem tudom, mennyire volt tudatos a szerzők részéről, de többségük csendesesen fellázadt a történetiség elvének ilyen radikális kiiktatása ellen; fejezeteikbe beépítették az évek szerint besorolt művek számos történeti vonatkozását.

Ehhez képest jelentős elmozdulást mutat *A magyar művészet története* (19. századi kötete 2018-ban jelent meg; szerkesztői Papp Júlia és Király Erzsébet), amely ugyancsak szakít a célelvű narratívákkal – a modern művészet küzdelmes uralomra jutásának régóta uralkodó „nagy elbeszélésével” is, amelyben a magyar művészet, „megkésettsége” folytán, mindig rosszul járt. Ám a koncepció megalkotói nem akarták a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönteni. Az összkép stílus-, műfaj- és motívumtörténet, az intézményrendszer és a befogadás – a műalkotások iránti (társadalmi) szükséglet – történetének sokrétű kölcsönhatásából alakul ki. Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy a kötet egyik legnagyobb eredménye a „korszerűtlen” történeti festészet újrafelfedezése volt.

1989-ben Francis Fukuyama a történelem végét jósolta, a liberális demokráciában jelölve meg az emberiség ideológiai fejlődésének végpontját. Ami azóta történt – akár a világpolitika, akár a tudományos gondolkodás színpadán –, nem egyszerűen Fukuyama jóslatát cáfolja, hanem az általa képviselt „endizmus” – a célelvű történelemszemlélet – kudarcát demonstrálja. A történelem tehát folytatódik, csak éppen új fogalmakat kell alkotnunk róla.

Az alábbiakban annak a konferenciának az anyagából talál válogatást az olvasó, amely esettanulmányokban próbált konkrét válaszokat adni a kérdésre, milyen következményekkel jártak a történetiség fogalmának legutóbbi jelentésváltozásai a humán- és társadalomtudományokban.